

A FAMŰVESSÉG TÁJTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI A DÉLKELET- VÖLGYSÉGBEN A 18. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

LANDSCAPE HISTORY ASPECTS OF WOODCRAFT IN THE SOUTHEASTERN- VÖLGYSÉG FROM 18TH CENTURY UNTIL TODAY

SZERZŐ:
MÖCSÉNYI FLÓRA

LEKTOR:
JÁMBOR IMRE

Jelen írásban hazánk kevésbé ismert vidékén, a Délkelet-Völgységben kísérem figyelemmel az ember és a természet kölcsönhatásainak alakulását a faművesség során tárgyiasult emlékek segítségével. Három községben – Bátaapátiban, Ófaluban és Zsibriken (utóbbi ma Mőcsény községhez tartozik) – mutatom be az ács-, az asztalos- és a faragó mesterség termékeit. Targyalom létrehozásuk okát és körülményeit is annak érdekében, hogy összefüggéseiben tárjam fel az adott táj és a benne élők kapcsolatát. Vizsgálataimat a térség tájtörténetének egyik jelentős korszakhatárától az 1700-as évek elejétől kezdem és napjainkkal zárom.

A török kiűzése utáni évekre Magyarország középső vidéke, így a Délkelet-Völgység is szinte elnéptelenedett. A földeket évtizedek óta nem művelték, így megyényi területek váltak pusztává vagy vadultak el. Az élet megindítása érdekében a térség újranépesítésére volt szükség. A 17. század utolsó éveiben elkezdett és a 18. század

közepéig folytatott földesúri és egyházi betelepítési intézkedések nyomán közép- és délnémet, Rajna menti, frankföldi, hesszeni, Fulda környéki népesség érkezett. A német telepesek megérkezésével új fejezet kezdődött a térség történetében, mivel az új lakosság a „magával hozott” gyakorlat szerint rendezte be életét, mely értékes vonásokkal gyarapította a tájat. A sajátosságok között elsőként a német építésmód nyomán létrehozott favázas, azaz fachwerk épületeket és azok táji összefüggéseit mutatom be.

A favázas építkezési módra egy, a PhD kutatásomhoz végzett zsibriki terepbejáráson lettem figyelmes 2006-ban. Feltételezésemet – mely szerint a Zsibriken álló gerendarácsos házak a német betelepítés kezdeti időszakából származnak – később megerősítette a fachwerk épületek témáját átfogóan megkutató Dobosyné Antal Anna könyve. (Dobosyné, 2008.) Az ő megállapításaira jómagam is támaszkodom és azokat a sajátjaimmal kiegészítem.

A telepesek tevékenysége nyomán különösen értékes építészeti emlékegy maradt ránk, mivel – Dobosyné szerint – „a betelepülők jórészt nem az új haza paraszti építkezéséhez alkalmazkodnak, (...) hanem országunkban egyedülálló módon, a hazájukból magukkal hozott technológiák szerint építették föl házaikat. Tolna és Baranya „sváb” falvaiban ezért található olyan házakat, gazdasági épületeket, melyek az Északnyugat-Európában honos fachwerk, azaz gerendarács szerkezettel épültek.” (Dobosyné, 2008. p. 9.)

A sajátos német építésmód megvalósításához és közel másfél évszázados fennmaradásához bizonyos feltételek együttes meglétére volt szükség. E feltételek közé tartozik, hogy a telepítő földesurak az ugyanarról a vidékről érkezőket – tehát az azonos vallásúakat és hagyományokkal rendelkezőket – egy faluba irányítják (Kolta, 1995), azaz szándékosan nem hoznak létre vegyes falvakat, a térség benépesítése továbbá közel azonos időben zajlik, valamint a

betelepítés összességében nagy, összefüggő területen valósul meg. Mindezek eredményeként az újonnan jött lakosság közel két évszázadig tárgyi környezetében is őrizte identitását, azaz asszimilációja jóval késleltetettebb volt, mint más vidékeken.

A betelepített német népesség, anyagi helyzetét tekintve a kisparaszti rétegből vagy a módosabb gazdák soraiból került ki. A népességmozgatás kezdetén sem a kibocsátó sem a befogadó fél nem rögzítette, hogy a lakosság mely tagjait engedje el, illetve várja, így a legelsőként „szerencsét próbálók” soraiban nincstelenek is voltak, akik kezdeti tőkájuk felélése után kénytelenek voltak hazatérni. E sikertelen próbálkozások után az el-, illetve visszatérést igen hamar anyagi korlátokhoz kötötték. A fuldai apátságba például csak az térhetett vissza, aki vissza tudott hozni 200 forintnyi összeget. Egy 1736-os toborzócédula szerint egy kiscsaládi gazdaság nélkülözhetetlen „kellékei” – úgymint ház, kocsi, eke, borona, négy ökör, két ló, négy tehén, négy borjú, két disznó és a betakarításig tartó élelmezés ára – kerültek 200 forintba (Weidlein, 1937. p. 47.). A vizsgált térségben hosszútávon élni szándékozók tehát rendelkeztek akkora anyagi háttérrel, amekkora a saját egzisztencia – köztük a lakó- és gazdasági épületek – megteremtéséhez szükséges.

A német ház magyarországi megjelenését sok kutató kétségbe vonta arra alapozva, hogy a 18. század elején a gazdagabb német területeken már összetett, többszintes favázás épületek álltak, nem pedig – mint a Dél-Dunántúlon – két-három helyiségből álló, földszintes házak. A német parasztházak fejlődéstörténetét áttekintő kutató, Karl Baumgarten azonban rámutat, hogy az egyes német fejedelemségek között igen nagy eltérés volt politikai és gazdasági tekintetben, amely az építészetben is tükröződött: bár a jómódú területeken már bonyolult, többszintes fachwerk házak épülnek, addig a frank és sváb

vidékek szegényebb, kisparaszti portáin még mindig az egyszerűbb, középkori eredetű, hosszanti beosztású, földszintes lakóépületek állnak. (Baumgarten, 1980.)

A vizsgált térségben ma fellelhető gerendavázás épületállomány létrejöttéhez további fontos körülmény volt az alapanyag rendelkezésre állása. Szilágyi Mihály írja le, hogy az első, Augsburgból érkező telepesek sok fáradsággal, hajón magukkal hozzák a házépítéshez szükséges faanyagot annak érdekében, hogy bármilyen körülmények között fel tudják építeni szokás szerinti hajlékukat. (Szilágyi, 1983.) A később érkezők már ezt nem teszik, hanem erdőben gazdag vidéken kívánnak letelepedni, ahol hagyományos építkezési módjukhoz elegendő mennyiségű fához juthatnak. Ezek alapján még inkább érthető, hogy „egymásra talált” a fachwerket építő közép-német népesség és a Dél-Dunántúl erdőben gazdag tája.

A telepítést szorgalmazó földesurak természetesen minden eszközzel elő akarták segíteni a benépesítés sikerét, ezért kedvező feltételeket teremtettek: a betelepülés kezdetén, azaz a 18. század első feléig a „végtelen” erdőségekből korlátozás nélkül, illetve csak enyhe megszorításokkal (először engedély, majd csekély fizetség ellenében) biztosították jobbágyaik számára az épület- és tűzfát. Mercy gróf, Bátaapáti földesura és az új lakosság között 1736-ban létrejött telepítési szerződés 4. pontjában például már az áll, hogy „ha egyikük új házat akar építeni, számukra a fa térítésmentes, azonban arra 3 Ft-os erdőjegyet kell váltaniok.” (Szita, 1996.) A favázás építkezés esetében az épületfa beszerzésének feltételei (a rendelkezésre állás és az ár) különösen érdekesek voltak, az építésmód jelentős faigénye miatt.

A faanyag garantálásán túl a telepesek a földesurakkal kötött szerződésekben fontosnak tartották rögzíteni a szabad építészeti kialakítást is. A Bátaapátival szomszédos Mórágyn, Kún Ferenc földbirtokos és az új, német lakosság

között 1724-ben létrejött szerződésben olvashatjuk, hogy a falut „német módra” kell felépíteni és berendezni. (Weidlein, 1937.) Ugyanezt találjuk – a jelen cikkben tárgyalt településeken kívül eső – más, ebben a korban betelepített településeken is: Majoson is „német módra” rendezhetik be a települést (Szita, 1996. p. 107-108.), Kétyen pedig egyenesen „minden gazda tetszése szerint építheti és építi lakását”. (Szita, 1996. p. 84.)

Mindezen, előbb ismertetett feltételek (azonos időben, egy tömbben, azonos hagyományokkal, gazdasági háttérrel rendelkező népesség letelepítése, a „hozott” gyakorlat szabad megvalósítása, az alapanyagok rendelkezésre állása/bocsátása) kellett ahhoz, hogy a német lakosság házai „frank” mintára fachwerk szerkezettel épülhessenek. Ezek után példákön keresztül lássuk, milyenek is voltak a német gerendavázás épületek.

Dobosyné, a Dél-Dunántúlra betelepített németesség fachwerk építkezéséről írt jeles könyvében (Dobosyné, 2008.) a telepesházak három generációját különbözteti meg. Az első generációs épületek a betelepítéstől a 18. század első feléig készültek, sok faanyagot igénylő, teljes, azaz falazatukban és tetőszerkezetükben is favázás szerkezettel. A teljes gerendavázú házak létrejöttét az ingyen vagy csekély ellenszolgáltatás fejében juttatott épületfa tette lehetővé. A fafelhasználás terén élvezett kezdeti „szabadság” azonban a 18. század közepétől egyre korlátozódik, míg végül 1772-ben Mária Terézia elrendeli, hogy „az alattvalók az épületek falait, ahol lehet, szilárd vagy legalább nyers anyagokból állítsák elő, az uradalom az erdőkből fát csak a tető, ajtók, ablakok és más hasonló készítéséhez – amennyiben ezek szükségesek – szolgáltatson ki”. (Zentai Tünde, 1989.) A korlátozások hatására a 18. század második felétől a házfalakból eltűnik a faváz és csak a tetőszerkezetben marad meg. A így épített házakat sorolja Dobosyné a második generációba.

1. kép Zsibrik, Kossuth u. 6. számú, első generációs fachwerk ház utcafrontja. / Street front of the first generation fachwerk house in

Kossuth street 6, Zsibrik A SZERZŐ FOTÓJA, 2007. **2. kép** Zsibrik, Kossuth u. 6. számú, első generációs fachwerk ház hátsó

frontja, ahol a teljes faszerkezet megmaradt. / Back facade of the first generation fachwerk house in Kossuth street 6, Zsibrik, in which the wood structure remained

both in the wall and the roof. A SZERZŐ FOTÓJA, 2007. **3. kép** Zsibrik, Petőfi u. 28. számú, második generációs fachwerk ház

utcafrontja. / Street front of the Second generation fachwerk house in Petőfi street 28, Zsibrik A SZERZŐ FOTÓJA, 2007.

A 19. század elejétől a század második feléig emelt épületek pedig a harmadik nemzedékhez tartoznak: e házakból már teljesen eltűnik a faváz, ám a korábbi építésmód „szelleme” lényegében tovább él a tömegformálásban, a ház beosztásában és számos apróbb részletben. A 19. század közepétől nem épül több, a „fachwerk-családba” sorolható ház, mert ekkorra a magyar hatás érvényesülésének hatására a térség építészete megváltozik, új korszak kezdődik: az esztergált faoszlopos tornácós házak kora.

Térjünk azonban vissza a konkrét példákhoz. Zsibrik, ez a Bonyhádtól tíz kilométerre délkeletre fekvő, 1959-től Mőcsényhez csatolt kis zsáktelepülés páratlan alkalmat nyújt a fachwerk építkezés kutatására, mivel területén – egyedülálló módon – (egy) első- és (három) második generációs favázás házak is állnak. Ez a kivételes lehetőség éppen a községnek a mindennapi élet szempontjából kedvezőtlen táji adottságai: az elzártság, a rossz útviszonyok, a nehezen művelhető földek – amint azt Vályi András már 1799-ben leírja – következtében maradt fenn. A nehéz megélhetés kisebb arányban tette lehetővé az elsőként épített házak 19. századi „új stílus” szerinti teljes átépítését, így azok közül négy – átélve a második világháborút és az azt követő, itt a végletekig ható falusorvasztást – máig áll. Zsibriken található egy (Kossuth utca 6.), azon két, ma is meglévő első generációs fachwerk lakóházból (1. kép), melyet Dobosyné korábban is említett, teljesség igényével készített vizsgálata feltárt; a másik három lakóház (jelenlegi ismereteink szerint) második generációs. Ez utóbbiak közül egy kiváló állapotban (Petőfi utca 28.), míg kettő (Kossuth utca 12. és 16.) sajnos az összedőlés szélén áll.

A Kossuth utca 6. szám alatti háznál megfigyelhető az első generációs telepesházak összes jellemzője. Ezek röviden összefoglalva a következők: Kiemelt kőalapra épített, egymenetes

(egymás után sorolt helyiségek), háromszatú (szoba-konyha-kamra) elrendezés. A tető első és hátsó oromfalának tartószerkezeti funkciója van, azaz az oromfal magában foglalja a gerendázatot is. A szabad fafelhasználás korszakában az ácsmester és az építető méltán büszkélkedhetett technikai tudásával, módosságával, ezért a korábbra datálható házak esetében faragással, hornyolással díszített gerendázat látszik, nem vakolták le őket (2. kép). Az utcafronti oromfal látszó gerendarácsozata a ház legfőbb díszje. A padlásnak fontos tárolási funkciója van, ezért általában kétszintes, ebből következően meredek hajlásszögű (48°-52°-os) a tető, mely egyedülálló német fachwerk sajátosság, a magyar háztípusoknál nem fellelhető. A tető fedésére először csak zsúpszalmát (hosszú szárral leartott és cséphadaróval kicsépelet rozsszalmát), később cserépet is használtak. A magyar építkezésben használt gerendáknál vastagabbakat alkalmaztak. A falak gerendaszerkezetében mindig van a (vízszintes) talp- és koszorúgerenda között középen futó, merevítést elősegítő derékkoszorú. (A falazat átépítése miatt a Kossuth u. 6. számú háznál a derékkoszorú csak az udvari oldal egy szakaszán maradt meg.) Az udvar felé a tető a házfalon jóval túlnyúlik, így széles, oszlopokkal soha nem alátámasztott ereszalja jön létre. A földemekeket béllestes megoldásra emlékeztetően, „viklisen” fedték. A viklis födém úgy készült, hogy a keresztirányú tetőgerendák közé egymás mellé szorosan, méretre vágott farúdra (viklifára, a Wickelholz-ból, der Wickel = göngyöleg) föltekert, hosszúszállú, sárral rögzített rozsszalma-hengereket helyeztek. Az így kialakított tartószerkezetet alulról és fölülről betapasztották és alulról bemeszelték. Dobosyné szerint ez a fejlett fedési rendszer a németek által terjedt el a Dunántúlon. (Dobosyné, 2008. p. 81.)

A Kossuth u. 6. számú háznál a teljes fachwerk szerkezet csak az épület utolsó helyiségénél, a délre néző hátsó

falazatban maradt meg. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy az északi tájolású utcai front a faszerkezet szempontjából kedvezőtlenebb kitettség miatt hamarabb tönkrement és ezért a korábbi renoválások során vályogtéglára cserélték. A házat az utóbbi években teljesen felújították, melynek során kis mértékben törekedtek a korhűsögre, e miatt különös szerencse, hogy ma is látható az első oromfal és a hátsó falazat teljes fachwerk szerkezete.

Zsibriken, a Petőfi u. 28. szám alatt áll a másik jó állapotban lévő⁴, de mai állapotában már a második generációba (falazatában már nincs faváz) sorolható fachwerk ház (3. kép). A jelenlegi nagy valószínűséggel nem egyezik meg az eredeti állapottal. A feltevés alapja az, hogy bár a falazatban nem található faváz, a homlokzati oromfal látszó gerendarácsa mégis nagyon sűrű, összetett mintázatú, ráadásul faragással, hornyolással díszített (4. kép). A két jelenség egymásnak ellentmond, mivel értelmetlen pazarlás lett volna a fafelhasználás korlátozásának idején ilyen dús (nagy faigényű) szerkezetet készíteni azzal a szándékkal, hogy az még „közszemlére” is kerüljön (díszítettség). A helyzet tisztázásához az épület részletes feltárására lenne szükség, addig csak merész feltételezés, hogy talán ez az épület is régebbi a többi második generációs háznál.

A Délkelet-Völgység mai tájalakítását jelentősen befolyásoló, igen fontos térségi sajátosságra mutat rá a következő épület, az ófalui tájház felújításának története. A Zsibrik mellett is elfolyó Rák-patak völgyében feljebb haladva, erdős dombok közé mélyen „bezárva” találjuk az egykori irtványfalut. Ófalu elzártságát az is jól szemlélteti, hogy a kiépített út hiánya miatt sokáig „Heckentapper-nek”, azaz bozóttaposónak csúfolták a környékbéliek a település lakosságát. Ebben a községben, a Kossuth Lajos u. 38. szám alatt, egy harmadik generációs (favázat ténylegesen nem tartalmazó, de az építésmód szellemiségét még tükröző)

- 1 „Zsibrik. (...) szántó földgyei egyenelenek, borai sem derekasak, határja 3 nyomáshéli, réttje alkalmas szénát terem.” (Vályi, 1799.)
2. A másik ház Kalaznón található, ezen kívül még három első generációs, ma már nem álló (bólyi, lengyeli és závádi) fachwerk lakóház ismert irodalmi forrásokból.

4. kép Zsibrik, Petőfi u. 28. számú ház sűrű, hornyolt oromzati gerendarázata. / Dense, carved front wood attic of Petőfi street 28, Zsibrik
A SZERZŐ FOTÓJA, 2007.

5. kép Ófalu, Német Nemzetiségi Tájház, harmadik generációs fachwerk ház (Kossuth Lajos u. 38.) / Third generation fachwerk house (Kossuth Lajos street 38), the German Ethnographic

Collection in Ófalu
A SZERZŐ FOTÓJA, 2007.

„fachwerk” épület található. A 19. század első harmadában a módos Hahn család által épített épületegyüttesre 1968-ban figyeltek fel a falukutatói program során, mely a szakmai javaslat hatására 1972-től országos műemlék lett. A porta – egy nagyobb karbantartás után (újra-szűpolás, tapasztás, meszelés) – 1980-tól Német Nemzetiségi Tájházként látogatható (5. kép) és az érdeklődők igen értékes tájékoztatást kaphatnak benne úgy a térség egykori és mai német lakosságának építészetről, mint a mindennapi életéről.

Az előző bekezdésben említett, tájalakítást befolyásoló fontos térségi sajátosság a második világháborút követő szinte teljes népességcsere. A kollektív bűnösség igazságtalan elvére alapozva a térségben élőket – egy település, Ófalu kivételével – két hullámban (1945-ben és 1947-1948-ban) elűzték otthonaikból és a többséget sajnos a kétszáz év óta hazájuknak tekintett földről is. Helyükre máshonnan elűzöttek, menekültek költöztek. Évtizedekbe telt, mire a térség új

lakossága az elszenvedett megrázkódások és a szétszórás, valamint a németektől jelentősen eltérő hagyományok következtében nem érezték idegennek magukat az új vidéken. Természetes, hogy nem kötődtek szorosan a „kapott” tárgyi örökséghez sem. Ófalu ilyen szempontból egyedülálló kivétel, mivel ott nem volt kitelepítés”. Lakossága ma is az 1750-es években betelepített németek leszármazottaiból áll, akik nagy odafigyeléssel ápolják hagyományait, így a tájházat is.

A tájház-együttes 1999-ben, a lakóház tetejét ért villámcsapás következtében lángot fogott. A falu népe a veszéllyel nem törődve, azonnal elkezdte az oltást, sőt a kiállítási anyag (az őseiktől örökölt és a közösség javára átadott tárgyak) mentését is. A hatékony közbelépés eredményeként „csak” a zsűpfedés, a tetőszerkezet és a lakóház harmadik helyiségének födémgerendázata semmivált, illetve sérült meg menthetetlenül. Bár a tűz után feltáruuló összkép tragikus volt, a falu lakosságában fel sem merült

a tájház elbontása, holott az elsőként bevont statikus szakértők ezt javasolták. Természetes volt, hogy a tájházat – lényegében annak elpusztult tetőszerkezetét – eredeti állapota szerint újjá kell építeni. A tetőzet rekonstrukciója – az eredeti állapot pontos felmérésének hiányában – a fachwerk tetőszerkezetekről összegyűlt információk általánosítása alapján történt: a német házakra jellemző meredek, széles eresztű, zsűpfedéses, vízvetős tetőt állítottak vissza.

Gondot okozott azonban a fedésre szánt zsűpszalma beszerzése, mely probléma rávilágít a területhasználat utóbbi évtizedekben történt megváltozásra: a hetvenes évek végén, a tájház első nagyobb tatarozásakor még helyben is rendelkezésre állt a szükséges rozszalma (tehát a helybeliek ekkor még természetették saját felhasználásra), míg huszonöt évvel későbbre már felhagytak vele. Az újraszűpoláshoz ugyanis a hagyományos, hosszúszerű, kézzel aratót és kicsépett (betakarítógép által nem összetört) rozsszalmára volt szükség,

melyből azonban sem a közelben sem a távolban nem volt elegendő mennyiség. Megoldásként egy évig ponyvával takarták le a tájházat, amíg a szükséges rozst helyben megtermelték.

A tájház felújítása a falu lakosságának példamutató szervezőkészségét és összefogását dicséri. Gyűjtést rendeztek a községben és Németország különböző területein. A helyreállítás szervezését és kivitelezését Hahn Antal (talán nem csak névrokonság az eredeti építőkkel) helyi építési vállalkozó végezte, a tetőfedéshez szükséges zsúpszalmát szintén falubeliek ajánlották föl. A viklis földém készítését az ófalui Lippert Antal tanította be, míg a hozzá szükséges agyagot abból a faluhoz közeli, rég nem használt agyaggödörből termelték ki, amelyre az idősebbek még jól emlékeztek. (Dobosyné, 2008. p.185.) A közösség összetartó erejének meglétét jelző fenti vonások annak a körülménynek is köszönhetőek, hogy a ma itt élő generációnak van alkalma elődei örökségéhez kötődni.

Szintén az ófalui tájház az, amely jó kiindulópont a térség faművészete további „ágainak”: az esztergályozás, a klumpafaragás, a faszerszám-készítés és az egyéb, kisebb faeszköz-készítés bemutatásához. A kiállítási anyagban ugyanis több, a faiparossághoz kapcsolódó érdekes fotó és tárgy látható. Elsőként legyen szó az esztergályozásról.

A dombok közé zárt, kevés jól szántható földdel rendelkező Ófalui lakossága mindig is foglalkozott keretkiegészítésként kézművességgel. A 19. század második felében e tevékenységek közül az esztergályozás emelkedett ki. A műhelyek távolabbi vidékeken is ismert termékei voltak az esztergált vázú bútorok (asztal, ún. svábszék, ágy, rokka) (6. kép) és az egy törzsből készített tornácoszlopok. A fachwerk építkezésben – mint azt korábban leírtam – soha nem alkalmaztak oszlopot az ereszalja megtámasztására, arra a német ház szerkezeti felépítése miatt nem volt szükség. A favázás házépítés hanyatlásával párhuzamosan a 19. század

3. a Kossuth u. 6. számánál nem, csak a Petőfi u. 28. és a Kossuth u. 16. számoknál

4. 1998-ban Mersits Ildikó építész tervei alapján helyreállították (Dobosyné, 2008. p. 114.)

5. Az együttesből a lakóház harmadik generációs „fachwerk”, a gazdasági épületek (ólak, pince, szin, istálló) nem favázások.

6. A helybeliek elmondása szerint bár Ófalui népet is „elhajtották” a vasútálmásig, de ott napokig nem kaptak mozgást, így hazatérhettek.

7. A vízvetőkről pontos felmérés állt rendelkezésre.

második felétől magyar hatásra jelentek meg a térségben a ma is általánosan jellemző tornácos házak, így a tornácoszlopok is. Az eddig egyedülállóan magas tető aránya megváltozott, az ereszalja tornáccá szélesedett, melyet oszloppal (általában fa, de néhol fém is előfordult) kellett megtámasztani. Az oszlopokat sokféle faragott motívummal díszítették: a fachwerk oromfal helyett ezek lettek az új stílusú ház legfőbb ékei (7. kép).

A kitelepítés elmaradása okán a faiparosság művelése a betelepítés óta folytonos Ófaluban: az esztergályos mesterség ma is megtalálható, jelesül Pausch Antal faragómester, és unokája műhelyében (8. kép). „Tóni bácsi” saját elmondása szerint nagyapja honosította meg az esztergályást Ófaluban. Az általa használt első, még lábbal hajtott eszterga a tájház istállójában (az esztergálás téli idénymunka volt, amit a kevésbé hideg istállóban végeztek) megtekinthető. Az esztergagépet azóta már villanymotor hajtja, de a Pausch-műhelyből ma is kerülnek ki a régi minta szerint egy hársfatörzsből esztergált, majd kézi faragással díszített tornácoszlopok. Ezek mellett a hagyományos svábszéket, de ágyat és egyéb használati- és dísz tárgyakat is készítenek.

Ófaluban rajtuk kívül még két másik asztalos-vállalkozás is foglalkozik faiparral.

Az esztergált vázú bútorok kapcsán kell említést tennünk az Ófaluvall szomszédos Bábaapátiról. Innen és Zsibrikről terjedt tovább ugyanis az ún. „svábszék” készítő mesterség. Bábaapátit a környéken „mindig a szegény falvak közé sorolták – joggal”, olvasható a község szülőtte által a településről írt monográfiában. (Kolta, 1995., p. 45.) A nehezen szántható, hullámos domborzat, a gyenge-közepes minőségű föld és – különösen a 19. századra – a termőterülethez képest nagy

számú lakosság nehéz megélhetést biztosított. A töredék földterülettel rendelkező vagy semennyi földdel nem bíró kisházas és prësházás, illetve napszámos réteg tagjai számára sokszor a kisipar jelentett némi kiutat.

A 19. sz. végén az önellátó kisipari tevékenységből áruteremelő szintre emelkedett Bábaapátiban az esztergált, gyékényfonatos faszékkészítés és a klumpafaragás. A jellegzetes „svábszék” vázát keményfából esztergálták, ülőkéjét pedig a közeli Sárközben vágott gyékénnyel fonták be. A gyártást családi munkamegosztással és idény szerint végezték: nyári és női tevékenység volt a gyékényvágás és -fonás, míg a famegmunkálást a férfiak végezték télen. Az elkészült darabokat a szomszédos falvakba a hátukon a készítőik vitték eladni, míg a távolabbi, pécsváradi és bajai piacokra szekeres „kupecek” szállították.

Mára már meghökkentően hathat, ami a német népesség körében általános volt: a klumpaviselet. Az utcai sárban, gazdasági munkákhoz, udvari tevékenységekhez stb. facipőt, azaz klumpát hordtak, amely alá kötött papucsot, ún. patschkert húztak. A németek fejlett lakókultúrájában a sáros klumpát a küszöbön kívül hagyták és tiszta lábbal, patschkerban léptek a szobába. A 19. század végén a facipőfaragás 40 család megélhetését segítette Bábaapátiban, emiatt a települést „klumpagyárnak” is hívták.

A térség faműves termékei között fontos megemlíteni még a kézi faszerszámokat (favilla, kisgereblye, szélesgereblye) és szerszámnyeleket (kasza-, ásó-, kapa-, lapátnyel), a gazdagon díszített rokkákat és a földművelés szerszámait (faeke fa részei, puttony, mérőedények). E tárgyakat valamennyi

községben keresetkiegészítés céljából készítették a szegényebb családokban. Háztartásonként általában többféle árut is előállítottak, melyeket maguk adtak el a környék településein. A fenti mesterségeknek a második világháborút követő kitelepítések miatt ma már nincs élő művelője a falvakban, azokat csak a térség szépen ápolott tájházaiból ismerhetjük meg (9. kép).

A fentieket összefoglalva elmondható, hogy a délkelet-völgységi tájba megérkező német népesség – a kedvező feltételek között – hozott tudása szerint rakta le új élete alapjait. Az új körülmények, adottságok folyamatosan módosították a magukkal hozottat, így az lassan átalakult. Az évszázadok alatt lejátszódott folyamat során a táj és a benne élő emberek között erős kapcsolatok alakultak ki, mely viszony egyik meghatározó eleme, hogy az ember kötődött a tájhoz, és egyes esetekben ma is kötődik a tájja változtatás során tárgyiasult elemekhez. Ahol e szálak máig szakadatlanok, ott a kapcsolat tettekben is megnyilvánul, mint azt az ófalui tájház példája is mutatja. Jelen cikkkel az volt a szándékom, hogy jómagam is tápláljam a délkelet-völgységi népesség és a táj közötti kapcsolat életerejét. ©

6	8
7	9

6. kép Esztergált „sváb” bútorok az ófalui tájházban. / Lathed furniture in the ethnographic collection in Ófalu
A SZERZŐ FOTÓJA, 2007.

7. kép Esztergált tornácoszlopok Ófaluban. / Lathed wooden eavesdrop pillars in Ófalu
A SZERZŐ FOTÓJA, 2007.

8. kép Pausch Antal esztergálómester műhelye. / Lather workshop of Herr Antal Pausch in Ófalu
A SZERZŐ FOTÓJA, 2007.

9. kép A klumpafaragás eszközei a mórágyi tájházban. / Tools of clog carving, ethnographic collection, Mórággy
A SZERZŐ FOTÓJA, 2007.

SUMMARY

LANDSCAPE HISTORY ASPECTS OF WOODCRAFT IN THE SOUTHEASTERN-VÖLGYSÉG FROM 18TH CENTURY UNTIL TODAY

In this paper I follow the interaction of nature and man in the Southeastern-Völgység through the study of woodcraft goods. I show products made by carpenters and woodcarvers lathe operators and clog-carvers in three villages: Zsibrik, Ófalu and Bátaapáti. In order to discover the connections of inhabitants with this landscape I also deal with reason and circumstances of production.

By the beginning of 18th century – after the Turkish rule – the middle part of Hungary, especially the Dunántúl, basically died out, repopulation was needed. Landlords started resettling the land, which lasted until the mid-18th century. The new settlers came from the middle parts of the German area (Franken, Hessen, Rheinland) and with their arrival a new chapter began in the life of Southeastern-Völgység.

The German population could carry on the traditional way of life also in the new landscape, as favourable conditions were found and also given by the landlords. Dense forests grew in the area and unrestricted usage of timber was granted, moreover settlers were let to build up the demolished villages according to their traditional way of architecture. Thus the constructed buildings were single-floored linear arranged houses based on a wooden structure, the so-called "fachwerk".

An outstanding researcher of the fachwerk topic (Anna Dobosy-Antal) differentiates three generations of such houses. The 1st generation buildings, which can be dated from the starting of resettling until the mid-18th century, can be identified by their full (both in the walls and roof) wooden structure. In this period timber usage was free or only seldom limited. From the mid-18th century this freedom was limited: people could use timber only for the roofs. This regulation resulted the second generation of fachwerk houses, which were built until the mid-19th century. Since then wooden structure extincted from both the walls and the roofs and only the spirit of the earlier fachwerk architecture could be recognised. Such houses constitute the third generation.

First generation fachwerk houses could found be very scarcely: only two of them stand

today, one of these in Zsibrik. Uniquely, apart from this, three other wooden buildings – second generation-houses – can be seen in this little village. One though is concerned to be also first-generation because of its carved attic, but this supposition should be confirmed by detailed exploration. All typical features of fachwerk houses can be studied here, these are: risen stone foundation; linear arrangement; wooden roof structure appears on the attic, this is the main decoration of the house; two-storied loft, thus the roof is steeper (48°-52°) than of the Hungarian house-types; roofs were first covered with rye thatch, later also with tiles; there is a wide eave without supporting pillars.

In the next village, Ófalu stands an ethnographic landmark, a third-generation fachwerk house. In 1972 it became national monument and since 1980 it houses an open ethnographic collection (showing the life of the village in the 19th century). In 1999 a disaster showed how deeply the inhabitants are bonded to the house. In a big storm a lightning struck the thatched roof, which caught fire immediately. The population of Ófalu moved without delay, fought the fire and saved the collection. Unluckily the disaster totally destroyed the roof. Inhabitants intended to rebuild their landmark although the first involved structural engineers advised to break it down. The reconstruction was carried out by extensive teamwork and huge enthusiasm of locals.

The above mentioned approach of locals enlightens an important feature of the region, which significantly affects the landscape. After WW II (in 1945 and 1948) German inhabitants of the area were undeservedly relocated to Germany (and elsewhere in Hungary) and a new mixed population moved/was settled in the territory. These disastrous episodes resulted in a totally shaken new folk, who felt themselves stranger for decades in the area. Naturally they were not tightly bonded to the "inherited" material objects as well. Ófalu is a surprising exception in this sad story, as there was no relocation (the train did not come for them for days so they could go home from the station). Present locals are descendants of the 18th century settlers who – as they have the opportunity – attentively keep their traditions.

In Ófalu another branch of woodcraft can be studied too. Since the second half of 19th century lathing made the name of the

village known also in the wider region. Most important product of lathe operators was the wooden eave pillar. From the 19th century the architectural style changed due to Hungarian influence: non-pillared fachwerk houses were altered, the eave was widened and was supported with lathed and carved wooden piles. Most of today's houses reflect this period in which the pillars became the new ornaments of the buildings. Wood craftsmanship is ongoing in Ófalu since the 18th century, apart from the Pausch workshop, where they produce even today lathed wooden eave pillars, two other wood manufactories work.

Bátaapáti was well known in the end of the 19th century for the lathed "German" chairs and clogs. This village was always counted as poor as it lies in a narrow valley and agricultural land was never enough compared to the number of its inhabitants. People of the poverty-stricken grades complemented their income with woodcraft. The special chairs were home manufactured by familywide division of labour. Clogs were also important goods so some 40 families carved them in the end of the 19th century.

Summarizing the article it can be stated that through centuries of interaction of human and nature in the Southeastern-Völgység, a strong connection was developed. Man was bonded to the landscape. Where there was no break in this relationship the bonding can be seen also through action, as we could see in Ófalu. With this article I intend to grow the vigour of the connection between landscape and its inhabitants. ©